

LINGVISTINĖS PASTABOS

ATVIRASIS *e* VARDUVIŠKIŲ (KALVARIŠKIŲ) VARDAŽODŽIO GALŪNĖSE

Iki šiol beveik niekas neabejojo, kad šiaurės žemaičiai, išskyrus pačius pietinius ir rytinius jų pakraščius, vietoj buvusių akūtinių **i̯* ir **e̯* galūnėse turi siaurąjį balsį *ɛ*, – kitaip sakant, kad šiaurės žemaičių trumpųjų galūnių balsių sistema susideda tik iš penkių fonemų (*i*, *ɛ*, *a*, *o*, *u*), ir, suprantama, tokiose formose, kaip vienaskaitos vardininkas *gaujā*, *rujā*, *skujā*, *valdžiā* arba daugiskaitos galininkas *būlves*, *katēs*, *tókias*, *žaliās* galimas tik *ɛ*, o ne *e̯*.

Toks galvojimas, žinoma, yra visai natūralus, kadangi visose geriau ištirtose šiaurės žemaičių šnektose (išskyrus minėtus pakraščius), esančiose gana toli nuo tarmės centro, galimas tiktai galūninis *ɛ*, ir minėtos formos tariamos *gaujē*, *rōjē*, *skōjē*, *valdžē*, *bōlbēs*, *kātēs*, *tūokēs*, *žālēs*.

Deja, faktai, pasirodo, nėra visai tokie, kokius įsivaizdavome. Atvirasis *e* šiaurės žemaičių galūnėse egzistuoja – ir ne kur nors pakraščiuose, bet pačiame centre – Varduvos (Žemaičių Kalvarijos) apylinkėse. Tai paaiškėjo, šifruojant magnetofono įrašus, darytus Varduvos apylinkėje 1971 m. vasarą Vilniaus universiteto studentų lituanistų dialektologinės praktikos metu. Štai keletas sakinių, kuriuose atvirasis *e* pasitaikė: *gėrnu ī kū.lē* ↗ |*krėjē* ↗ („lankas“) |*apsėktā* |*lāzdā* ↘ ||*mūsa* ↗ |*jau-čē-rėjē* („jauja“) |*nē* ↘ |*tēp māžā* |*rēk šnāpšēs* ↗ |*rēk vēskūō* ↗ |*prisitēik* ↗ |*rūoc ka-vēsēlē* ↘ ||². Čia, kaip matom, *e* fiksuojamas *īo* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininke. Kita forma, turinti tą balsį, yra *ē* ir *īo* kamieno vardažodžių daugiskaitos galininkas: *dābā* ↗ |*jug-žmūonis* |*isivērd bōlbēs* ↗ |*mēsā šēltā* ↗ |*pasetāisa* |*šēlta* ↘ |*vālgī* ||*vō-kū* ↗ |*vālgiet* ↗ ?³ ||*nō-vō-kōn* ↘ ? ||*bōlbēs* ↗ |*sēlksōltēs* ↗ ||*sēlkes* ↗ |*kās-tāu bālā*, *dōus* ↘ |*dāug* ||

¹ Taip manoma ir žymiausiame mūsų dialektologijos veikale (žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 58, § 55 ir urač p. 460, 15 žemėlapi). Tiesa, straipsnyje „Фонетика конца слова в литовских говорах“ Būga yra rašęs: „Так, пралитовское *-jā* в нижнелитовском говоре окрестностей Мосяд (Mosėdžio – A. G.) под ударением изменилось в *-je*, (*dvāsē*, *valē*, *minē*), а при отсутствии ударения – в *ju* (*kōjy*, *Leipojy*, *jojy* [*y* = *ɛ* – A. G.]). (žr. K. Būga, Rinkiniai raštai, I, V., 1958, p. 560), bet tas teiginys iki šiol nepasitvirtindavo.

² Dėl intonacijos ženklų žr. D. Girdenienė, Aktualioji skaida ir jos vaidmuo bei reiškinio būdai lietuvių kalboje, „Kalbotyra“, XXII (1), 1971. p. 35 tt.

³ Čia klausiama Mažeikių tarme. Kalvariškiai sakytų *kōn*.

dies dõgnènès ↗ *dūmpeklès* ↘ |*kol-tas-kàrvès* ↘ *bèisvès* ||*žmuõgõs* ↗ |*võs-võs màžõs gẽmẽs* ↗ |*tijãu i-kelnès* ↗ |*svitõt i-vešũokù(s) sełkũs* ↗ |*i-kaprũonũs* |*i-neiluõ-nũs* ↘ ||*reikieje dukterĩms dõute dãlis* ↘ |*reikieje pãtalinès* ↘ *pata.isitẽ* ||*undies kèlès leñ-tãr* ↗ |*ka-pãšõs* ↘ („diržas, transmisija“) *nešlãptõ* |*pjãuslãu* |*žãlès bõlbès* ↘ ||.

Suprantama, išgirdus tokį nelauktą garsą, tiesiog sunku patikėti savo ausimis, tuo labiau, kad galūnės toje šnekoje yra smarkiai redukuotos ir todėl gana neaiškios. O šiaurės žemaičių redukuotų galūninių balsių kokybę rišiame tekste nėra jau taip pigu pastebėti. Sakysim, daugelyje žemaičių šnektų gana sunku identifikuoti redukuotus *i*/*ę*, *u*/*õ* ir nustatyti, ar žodis baigiasi redukuotu *a*, ar tiesiog priebalsiu (t. y. atskirti tokias minimalias poras, kaip *grũob* „grobia“: *grũoba* „žarna, (kilm.) žarnos“, *plãuk* „plãuk“: *plãuka* „plauką“)⁴. Abejoti vertė ir tas gerai žinomas faktas, kad garsinius skirtumus, kurių nėra gimtojoje tyrinėtojo tarmėje (ar kalboje), pastebėti būna ne tik sunku, bet kartais net neįmanoma be aktyvios vietinių žmonių paramos⁵. Norint tas abejones išsklaidyti, teko griebtis specialių neinstrumentinių eksperimentų.

Pirmiausia keliems informantams buvo pateiktos minimalios poros, sudarytos iš vns. vard. *rejã*, *rujã*, *valdžiã* bei vns. įn. (*su*) *rejã*, (*su*) *rujã*, (*su*) *valdžiã* ir klausiami, ar tos poros kuo nors skiriasi, ar nesiskiria⁶. Paskui paprašyta aiškiai pakartoti Mažeikių tarme neryškiai ištartas frazės *skutũ bũlbes, turiũ tris kãrves, lãksto kaip šunũ rujã, gerã dabaĩ valdžiã*. Pagaliau vienos rašingos ir labai supratingos informantės⁷ tiesiai buvo paklausta, kokias raides ji taria pasakymų (irgi pateiktų Mažeikių tarme) *ateĩna trjõs kãrvès – ganaũ tris kãrves, lãksto su šunũ rujã – atbẽga šunũ rujã* pabai-goje. Atliekant pastarąjį eksperimentą, turėta galvoje, kad savo tarmės fonemas ge-

⁴ Prisiminkime, kad iki šiol šiaurės vakarų „dūnininkų“ tyrinėtojai *i*/*ę* skirtumo „nenorėjo“ pastebėti net savo gimtosiose šnektose, nors jo buvimas dabar abejonių nebeturėtų kelti (žr. „Baltistica“, VI(2), 1970, p. 145, 11 išn. ir „Kalbotyra“, XXII(1), 1971, p. 83, 11 išn.).

⁵ Mano gimtojoje Mažeikių tarmėje visos minėtos formos tariamos su *e*. Be to, ankstesnėse ekspedicijose esu pastebėjęs, kad studentai, kilę iš šiaurės žemaičių, sunkiai įpranta girdėti atvirąjį *e*, pavyzdžiui, raseiniškių vienaskaitos galininke *kãrve, šãke, žũrke* – iš pradžių visai nesvyruodami tapatina ji su vardininku *kãrvi, šãki, žũrki*. Aukštaičiai, būdami net nemenko fonetinio išsilavinimo, niekada rišiame tekste nepastebi skirtumo tarp šiaurės žemaičių redukuoto galinio *i* ir *ę*, o kartais *šãki* „Šakį“, *šãkẽ* „šakė, šakė“ tipo formų galūnėse balsio iš viso negirdi – būna įsitikinę, kad tos formos baigiasi minkštuoju priebalsiu. Taip yra ir su kitomis subtilesnėmis tarmių ypatybėmis: visos jos atsijojamos per gimtosios tarmės rėtį ir gerai suvokiamos tik tos, kurios toje tarmėje egzistuoja (plg. dar „Baltistica“, VII(2), p. 203 ir ten min. lit.).

⁶ Daugiskaitos vardininko (*kãrvès*) ir galininko (*kãrves*) opozicija čia netiktų, nes šiaurės žemaičių daugiskaitos galininkas turi šalutinį kirtį, kuris gali vienas pats tas formas diferencijuoti.

⁷ Leokadija Š u k i e n ė, gimusi 1900 m. Gečaičių kaime ir visą laiką jame išgyvenusi. Iš to paties kaimo buvo ir jos tėvai. Yra baigusi carinę liaudies mokyklą.

rai girdi ir skiria beveik visi žmonės⁸, o tie, kurie moka gerai skaityti bei rašyti, gali jas ir pasakyti, tik, žinoma, klausti reikia ne fonemų, o „raidžių“.

Ekspirimentai visiškai patvirtino tai, kas pastebėta rišliame tekste: pateiktąsias poras informantai skyrė visai lengvai ir minėtose vienaskaitos vardininko bei daugiskaitos galininko galūnėse tarė aiškių aiškiausių *e*. Tą rodo net priebalsio, einančio prieš galūnę, spalva: prieš *e* ji visai kitokia, negu prieš *ε*. Į tiesioginį klausimą dėl galūnės „raidžių“ informantė nedvejodama atsakė, kad pasakymuose *ateina trys kárves, láksto su šunų rujá* paskutiniai žodžiai turi *ε* („*é* su tašku“), o pasakymuose *ganaū tris kárves, atbėga šunų rujá* – *e* („*e* be taško“)⁹. Taigi Varduvo šnektos galūnėse atvirasis *e* tikrai yra išsilaikęs, nors jo buvimas pačiame šiaurės žemaičių ploto viduryje atrodo tiesiog fantastiškai¹⁰.

Tas *e* tariamas tiktai vietoj kirčiuotų šalutiniu kirčiu akūtinių **įđ* ir **é*: nekirčiuotų cirkumfleksinių **įđ* ir **ě* atitikmuo yra įprastinis *ε*: *kátε* „katė“, *jáutε* „jaučio“, *plátεs* „plačios“. Tas pats balsis (*ε*) vartojamas ir vietoj akūtinių **idn*, **ėn*, plg. vns. vard. *rėjė*, *rjė*, *skjė* ir vns. įn. *rėjė*, *rjė*, *skjė*.

Kitų ypatybių, nebūdingų vadinamiesiems telšiškiams, šnektose kaip ir nėra. Dėmesio vertas nebent tik išlaikytas nedidelis skirtumas tarp „ilgųjų“ ir „trumpųjų“ prieškirtinių balsių. Buvusieji „ilgieji“ balsiai tebėra kiek įtemptesni ir, atrodo, ilgėsniai, negu atitinkami „trumpieji“, pvz.: *gi-vdřε* „gyvatė“, *še.míná* „šeimyna“, *va.káms* „vaikams“, *ro.st'ėl'is* „raštelis“, *sku.rėlė* „skūrelė, odelė“. Pastebimas tas skirtumas ir tada, kai balsis turi atitrauktinį kirtį, plg. *grū.djñ* „grūdų“, *tí.ľios* „tylios“, *vá.ká* „vaikai“ ir *rūdñ* „rudų“, *gíľios* „gilios“, *sáká* (medžio) „sakai“. Ilguosius balsius primena ir prieškirtinių dvigarsių bei dvibalsių pirminis sandas, pvz.: *a.rklėms* „arkliams“, *la.ikis* „laikys“, *va.rgáu* „vargau“; pastebimas net šioks toks nežymus skirtumėlis tarp nekirčiuotų akūtinių (*a.rklėms*) ir cirkumfleksinių (*va.rgáu*) dvigarsių. Kitas įdomus ir „pajūrio žemaičių“ šnektose sunkiai išvaizduojamas faktas yra priebalsis *j* (tiksliau – *Ń*), išsilaikęs po lūpinių *p*, *b*, *v*, *m* prieš priesagas, pvz.: *pridřėps* *Ń* *túokę šlapjáušę* (šieno) *kap-miešla* | *ákis* *Ń* *báls* *k'ql-išľúps* || *stómbjáušę dóná* *Ń* | *n'ėk'qk'č* *peľlavónu* *Ń* *nebýjau* | *k'čr* *k'čk'č* *leňgvjáu* *gi.vėna* *Ń* *žmúonis* | *jug-n'ę-vėins* *Ń* *nebižgi.vėna* ||. Toje pačioje pozicijoje prieš kaitomųjų žodžių galūnes aiškiau *j* dažniausiai negirdėti – sakoma *le.jpáu* „liepiau“, *nusimúváu* „nusimoviau“, *skabáu* „skabiau“, *ávjñ* „avių“ ir t. t. Tiesa, pasitaikė su *j* nagristi vieną būdvardį, pvz., *b'čja pri* *Ń* *leňtúos* | *pábėrtá drpškas* *Ń* | *ľčku(š)* *stómbjáuš* *Ń* ||. Ne tokia nuosekli, kaip Mažeikių ir Sedos apylinkėse, čia yra balsių asimiliacija: *ei*, *ę* (=lk *ε*) visai neasimilijuojami, gana nesisteminga *en em*, *on om* ir balsio *o* (=a) asimiliacija¹¹.

⁸ Tvirtinti, kad girdi ir skiria ištisai visi, negalima, nes atskiriems idiolektams (t. y. atskirų individų kalbai) kartais būdinga defektyvi fonologinė sistema, neturinti vienos kitos subtilesnės opozicijos, egzistuojančios tarmėje (ar kalboje) apskritai.

⁹ Bendrinės kalbos rašyba čia įtakos neturėjo, nes „*é* su tašku“ informantė girdi ir daugiskaitos vietininke *laikūsę*, *žáluošę* *pėivuosę* ir t. t. (vietoj bendrinės kalbos *e*).

¹⁰ Tas faktas neatrodys toks jau fantastiškas, jeigu prisiminsime, kad XVIII amžiaus viduryje galūninį *e* yra turėję net šiaurės vakarų žemaičiai: 1759 m. „Žyvatė“ jis tebevartojamas ir visai nekirčiuotose galūnėse, pvz.: *afakie* 105,26, *gaylse* 200,21, *nakwines* 49,19, *senatwe* 69,19 ir t. t.

¹¹ Jaunimo kalboje tų nenuoseklumų nepastebėta: senesnieji, pavyzdžiui, sako dgs. gal. *ľngùs*, *žšsis*, o jaunesni (maždaug iki 30–40 metų) – *ľngùs*, *žšis*.

Balsis *e*, netikėtai pasirodęs šiaurės žemaičių vidurio galūnėse, akivaizdžiai rodo, kaip atsargiai reikia elgtis su izofonomis, smulkiai neištyrus viso atitinkamos tarmės masyvo: net kompaktiškuose, aiškių izofonų apribotuose plotuose gali pasitaikyti salų, išlaikiusių tą ar kitą visam plotui nebūdingą archaiškesnę ypatybę. Kartu jis dar syki parodo įprastinių mūsų dialektologijos metodų silpnumą, ypač tradicinio įpročio (virtusio vos ne „teorija“) pasyviai fiksuoti tarmių tekstus ir paskui rankioti iš jų reikalingus duomenis lyg iš kokių senų raštų ar mirusios kalbos paminklų. Pradinis, žvalgomasis, mūsų dialektologijos etapas jau yra praėjęs – dabar, norėdami tarmėse rasti naujų reikšmingesnių faktų ir tiksliau, adekvačiau užfiksuoti bei interpretuoti tarmių realybę, būtinai turime atsisakyti stebėtojų pozicijos ir imtis eksperimentų, kuriuose aktyviai dalyvauja tiek tyrinėtojas, tiek informantas.

A. Girdenis

DVISKAITA I. SIMONAITYTĖS RAŠTUOSE

Kaip kita kalbinė medžiaga, taip ir gramatinės formos Simonaitytės tekste atspindi būdingesnes Klaipėdos krašto tarmių ypatybes.

Priekulė–Klaipėda yra plotas, „kur dviskaita, kaip kategorija, vartojama iki šių dienų“¹, „ji išlikusi kaip sistema ir nerodo tendencijos nykti“². O kad ir seniau lietuviai vakariečiai dviskaitą plačiai vartojo, rodo ne tik naujieji tyrinėjimai³, bet ir senesnieji šaltiniai: Kleinas savo Compendiume⁴, Kuršaitis savo gramatikoje⁵ veiksmažodžių kaitymo paradigmas duoda visų trijų skaičių. Taigi dviskaita klaidėdžiųjų tarmėje nėra reliktas, ji tebėra gyva šnekamojoje kalboje ir raštuose. Be I. Simonaitytės, dviskaitą vartojo Vydūnas, iš dalies ir K. Donelaitis (plg. *Du kaimynu nekviestu svotbon atsibastė...*)⁶.

Simonaitytės tekstui pirmiausia būdinga pilnųjų dviskaitos formų vartojimas, kur įvardžio dviskaita nuosekliai derinama su veiksmažodžio dviskaita. Kadangi rašytoja dažnai pasakoja pirmuoju asmeniu, „nuo savęs“, ypač memuarinėje literatūroje („...o buvo taip“, „Ne ta pastogė“, „Nebaigta knyga“), tai suprantama, kad šitokių konstrukcijų su pirmuoju įvardžio asmeniu yra daugiau:

¹ Žr. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, V., 1968, p. 127.

² Žr. D. Gargasaitė, Lietuvių kalbos įvardžių pirmojo asmens dviskaita (ir ten pat dviskaitos paplitimo tarmėse žemėlapi), „Lietuvos TSR Mokslų akademijos Darbai, Serija A, 1964, 1(16) p. 231, 235.

³ Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 204, iš dalies taip pat J. Orebški, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, p. 2.

⁴ M. Danielis Kleini, Compendium Litvanico-Germanicum, – Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1653 m., V. 1957, p. 540, 556, 563, 571.

⁵ Friedrich Kurschat, Grammatik der littauischen Sprache, Halle, 1876, p. 143–145 tt.

⁶ K. Donelaitis, Metai, 1956, p. 85.